

BABEROWSKI
FELPERZSELT FÖLD

MI VOLT A SZTÁLINIZMUS?

A Gulag szigetvilág című könyvének első kötetében Alekszandr Szolzsenyicin az alábbi, 1937-ben, a nagy terror idején játszódó epizódot írja le: „Íme egy életkép azokból az esztendőkből a Moszkvai területéről. Folyik a járási pártkonferencia. Az ülést a járási pártbizottság új titkára vezeti, aki nemrég került erre a posztra, *lecsukott* elődje helyére. A konferencia végén az egybegyűltek határozatot fogadnak el, amelyben Sztálin elvtársat hűségükről biztosítják. Természetesen mindannyian felállnak (amint egyébként a konferencia folyamán is mindenki felugrált nevének említésekor). A kicsi teremben zúg a „viharos taps, amely ovációba csap át”. Eltelik három perc, négy perc, öt perc, a taps még mindig viharosan zúg, még mindig tart az ováció. De az embereknek már fáj a tenyerük. De a fölemelt kezek már zsibbadoznak. De az idősebbek már kezdenek kifulladásra. De a jelenet már kezd elviselhetetlenül ostobának tűnni, még azok számára is, akik őszintén istenítik Sztálint. Csakhogy: ki az, aki *elsőként* abba meri hagyni? Megtehetné a járási pártbizottság titkára, aki épp az imént olvasta fel azt a bizonyos hűségnyilatkozatot. Csakhogy ő még új fiú, az elődjét leültették, ő maga is fél! Hiszen a teremben itt állnak és tapsolnak az NKVD-ek is, és figyelik, *ki* hagyja abba elsőnek! ...És az eldugott kis teremben – s a vezér erről mit sem tud! – már hat!, már hét!, már nyolc perce tart a taps!... Végünk van! Elvesztek! Ezek nem bírják abbahagyni, amíg megszakadt szívvel fel nem bukznak! A terem mélyén, a sűrű tömegben még lehet egy kicsit sumákolni, ritkábban, nem olyan dühödten csapkodni a tenyereket, – de az elnökségben, mindenki szeme láttára?! A helybeli papírgyár igazgatója, egy független, erős ember, ott áll az elnökségben, s bár tisztában van a helyzet hazug voltával és kilátástalanságával is, de tovább tapsol! Kilenc perce! Tíz perce! Szorongó pillantást vet a pb-titkára, de az nem meri abbahagyni. Órület. Tömeghisztéria! A járás vezetői halvány reménykedéssel néznek egymásra, de arcukon lelkes ragyogással tovább

fognak tapsolni, mindaddig, amíg össze nem esnek, amíg hordágyon el nem viszik őket! De akik itt maradnak, még akkor sem fognak megintogni!... Ám a tizenegyedik percben a papírgyár igazgatója hivatalos képet ölt, és leül az elnökségben a helyére. És lám – ó, csodák csodája! –, hová illant az általános, fékezhetetlen, leírhatatlan lelkesedés? Egyszerre valamennyien, ugyanannál a taktusnál abbahagyják a tapsot, és szintén leülnek. Meg vannak mentve! A mókus kiugrott a kerékből!...

Csak hogy éppígy ismerszik meg a független ember. Éppen így csípiük fölön őket. A papírgyár igazgatóját még azon az éjszakán letartóztatják. Valami egész más ürüggyel könnyedén rásóznak tíz esztendőre. De miután aláírta a 206-ost (a nyomozati záró jegyzőkönyvet), a nyomozó megemlíti neki:

– És sohase hagyja abba elsőként a tapsot!”¹ (Soproni András fordítása.)

A Szolzenyicin könyvében leírt jelenet az 1937-es év Szovjetuniójában százezrek életének mindennapos valóságát tükrözi: ebben a kollektív elmeegógyintézetben az emberek mintha minden kapcsolatukat elveszítették volna a normalitással, társadalmi kötődéseik pedig mintha megszűntek volna. Bárki bármikor áldozatául eshetett az államilag szervezett terrornak: akár valamely megbélyegzett társadalmi vagy etnikai csoport tagjaként, akár azért, mert megrágalmazták, de elég volt a véletlen is, netán csak annyi, hogy a diktátornak éppen kedve szottyant gyilkolni és megfélemlíteni az embereket. Ebben a kivételes állapotban egyszer csak minden elképzelhető volt, a terror határtalanná vált, az erőszak függetlenítette magát önnön kiváltó okaitól: a hatalom birtokosai és az alattvalók szemében egyaránt ez vált normalitássá. A diktátor által országosan bevezetett rendkívüli állapotban szétestek a társadalom biztosítékrendszerei, amelyek amúgy, békés körülmények között, lehetővé teszik az emberek számára, hogy megvédjék magukat az erőszaktól, az önkénytől és az üldöztetéstől.

Az új kor beköszöntéről álmódó kommunisták szemében az erőszak megkerülhetetlen eszköznek látszott a civilizálatlan paraszti tömegek megfegyelmezésére és átnevelésére. Sok áldozat számára ez mindennek a végét jelentette, lerombolta a jövőbe vetett hitet, megszüntette a jogbiztonságot és lerombolta a társadalom életéhez alapvetően szükséges bizalmat. A bolsevizmus „az emberek közötti gyűlölet, az irigység és az ellenségesség vallása”, írták a Kalinyini – azelőtt Tveri – területen élő

parasztok 1930-ban, a szovjet állam fegyveres szerveivel kapcsolatos tapasztalataikat felpanaszoló beadványukban.² Az írás azt fogalmazza meg, amit emberek milliói mindennapos valóságként éltek át. A sztálini Szovjetunióban a hatalom kénye-kedve szerint megbélyegezhette, megfélemlíthette, rettegésben tarthatta, sőt meg is ölhette az embereket. A sztálinizmus romboló dühe nem ismert határokat, a végén már a párt sem jelentett menedéket előle. A párt önmagát is pusztította, amikor a harmincas évek tisztogatásai véres terrorrá hatványozódtak. Sztálin szüntelenül és egyre fokozódó mértékben alkalmazta a pusztítás eszközét, amelytől hatalmának totálissá válását remélte.

A szovjet társadalom a nagy terror után sem nyugodott meg. A rendszer még a második világháború éveiben is irtotta vélt ellenségeit: gyilkolt háborúba belefáradt katonákat, dezertőröket, szökevényeket és különböző nemzeti kisebbségeket, akiket azzal gyanúsított, hogy lepaktáltak a német agresszorral. Mindazok után, amiket Sztálin és segítői saját alattvalóik ellen elkövettek, az embereknek jó okuk volt a bizalmatlanságra. Uralkodása stílusául a diktátor és köre a terrort választotta, azt ugyanis el sem tudta képzelni, hogy az emberek fenyegetés és erőszak alkalmazása nélkül is engedelmessé válnak.

A háború idején a terror átlépte a szovjet birodalom határait, ám nemcsak a Vörös Hadsereg által megszállt, szomszédos országokban dúlt, hanem magán a Szovjetunió belül is példátlan mértékben tobzódott. A hatalom a német fogságból visszatért katonákat és a németek által kényszermunkára elhurcoltakat is koncentrációs táborokba zárta, újabb háborút indított a parasztok és az etnikai kisebbségek ellen, porig rombolva minden reményt, hogy a háború végével a terror is lecsillapodik. „Olyanok voltunk, mint a kisnyúl, amely elismeri az óriáskígyó jogát, hogy lenyelje őt” – emlékezett vissza Valerij Frid.³ A sztálini terror emberek millióit nyomorította meg lelkiileg, arra kényszerítve őket, hogy alkalmazkodjanak a bizalmatlanság és a rettegés rendjéhez. A sztálinizmus társadalmi rendszere a tartós erőszak rendszere volt. Csak az maradhatott életben, aki ismerte a rendszert megalapozó szabályokat, és birtokában volt a szükséges túlélési technikáknak. Az utódok csak a zsarnok 1953-ban bekövetkezett halála után szüntethették meg a játszadozást az erőszakkal.

Jelen könyv a sztálinizmus erőszakos túlkapasáiról és arról a kultúráról szól, amely lehetővé tette ezeket az excesszusokat, tehát nem a Szov-

jetunió, hanem a sztálinizmus történetét mondja el.⁴ Egy erőszak történettel foglalkozó könyvben sok mindennek nincs helye, ami a Szovjetunió történetét elmondó műben megkerülhetetlen lenne. A kommunizmusról mint ideológiáról jelen könyvnek nincs sok mondanivalója. Mert bár a sztálini terrort a kommunista eszmékkel és elképzelésekkel indokolták és magyarázták, az erőszak valós indítékai nem ezek voltak. A XX. században a hatalom számos birtokosa tekintette magát kommunistának anélkül, hogy bármikor is eszébe jutott volna e hitvallás alapján arra következtetni, hogy őt ez tömeggyilkosságok elkövetésére jogosítaná. A terrorrendszerek némelyike hivatkozott a kommunizmus eszméjére, ám nem mindegyik kommunista rendszer alkalmazott terrort, ahogy azt Stéphane Courtois *A kommunizmus fekete könyvé*-nek előszavában sugallja.⁵ A sztálini rendszert a terror mindenütt jelenvaló volta határozta meg. De mit értsünk ezen a terroron? Honnan ered az az erőszak, amellyel a hatalom birtokosai a soknemzetiségű szovjet birodalmat elárasztották? És milyen pusztításokat végzett? Könyvem ezekre a kérdésekre keresi a választ.⁶

A sztálinizmus terrorja nem vezethető le szövegekből és eszmékből, és csupa olyan helyen jött létre, amely lehetővé tette járványszerű terjedését. Az egyes kommunista rendszerek különböztek egymástól. Mindazonáltal a sztálinizmus lényegének megfogalmazására tett összes eddigi kísérlet figyelmen kívül hagyta azokat a társadalmi és kulturális körülményeket, amelyek között az erőszak túlkapásai formát öltöttek. A totalitarizmus-elmélet nagy szerzői, Hannah Arendt és Carl J. Friedrich azt a megfigyelést tették, hogy a XX. század fasiszta és kommunista diktatúrái az autoriter és autokratikus uralom minden más formájától különböztek. „A totalitárius diktatúra újszerű képződmény, amelynek a múltban nem létezett igazán megfelelője”, írta Friedrich az új típusú diktatúrákról közvetlenül Sztálin halála után megjelentetett könyvében.⁷ Friedrich kortársa volt azoknak a diktatúráknak, amelyek leírására kísérletet tett. A totalitárius diktatúráról szóló könyvének megjelenésekor a Szovjetunióban még nem kezdődött el a desztalinizáció. Friedrich tehát semminemű tudással nem rendelkezett az általa totális diktatúráként leírt sztálinizmus végéről. Ezért – mint könyve német kiadásának előszavában fogalmaz – nem látszik, „hogy a Szovjetunióban vagy a totalitárius rendszerben bármiféle döntő változás történt volna”.⁸ Mi természetesen már tudjuk, amit ő nem tudott, ám e tudásunkat nem hasz-

nálhatjuk fel Friedrichnek a totalitárius diktatúráról szóló elemzése ellenében.

A totalitárius diktatúrák Friedrich szemében sem voltak „statikus, szilárd körvonalú képződmények”. Éppen ellenkezőleg, „állandó fejlődésnek voltak alávetve”, létrejöttük pedig nem törvényszerű, és nem kell örökre megmaradniuk olyanoknak, amilyenek voltak.⁹ „Feltehető”, így Friedrich, „hogy ha Angliában vagy Franciaországban jönne létre kommunista diktatúra, a liberális éra számos intézménye még sokáig nem szűnne meg”.¹⁰ Ez a felismerés azonban ellentmond mindannak, amit Friedrich írásaiban a sztálini diktatúráról olvashatunk. Arendt és Friedrich egyaránt totális államról, totális kontrollról és uralomról beszél, és ezzel mintegy megerősíti azt a propagandisztikus képet, amelyet a fasiszta és kommunista uralom önmagáról fest.¹¹

Friedrich totalitárius diktatúra-koncepciója cáfolatára számos ellenvetés fogalmazódott meg, legfőképpen az, hogy e koncepció a felismerhetetlenségig elmosza a kommunista és a fasiszta diktatúra közötti különbségeket. Az effajta vádak azonban nem voltak igazán megalapozottak, hiszen Friedrich nem a hatalom céljairól, hanem annak praktikáiról beszélt.¹² De létezett a totalitarizmus-elméletnek meggyőző kritikája is: jelesül, hogy az a modern diktatúrák igényeit összekeveri azok ténylegesen alkalmazott praktikáival, mivel hagyja magát megtéveszteni a hatalom önábrázolása által, továbbá, hogy a hatalom birtokosairól statikus képet közvetít, a társadalomról pedig csupán annyi mondanivalója van, hogy az a totális állam passzív áldozata. A nemzetiszocializmusról szóló történeti irodalomban szó esik a hivatalok káoszáról, a gyenge diktátorról, és a társadalomnak azokról a zugairól, amelyeket a nemzetiszocialista állam nem gyűrt maga alá. A nemzetiszocialisták élvezte támogatás pedig korántsem látszott igazolni, hogy a rendszer totálisan uralja a tömegeket.¹³

A XX. század hetvenes–nyolcvanas éveiben a totalitarizmus-elméletet a Szovjetunióval kapcsolatos történetírásban is kritikák érték. Jóllehet, a bolsevikok szüntelenül azt állították, hogy az állam mindenható, és meg is teremtették az állam mindenható voltának külső kereteit, a gyakorlatban azonban az állam sosem vált mindenhatóvá – hangzott a totális állam képzetének cáfolataképpen. A sztálini állam soha nem érte el a birodalom társadalmi feletti totális ellenőrzést, és azt sem állíthatnánk, hogy az alattvalók – legalábbis a nagyobb városok határain túl –

különösebben fellelkesültek volna a bolsevik ideológiától. A társadalom feletti teljes ellenőrzés még a Szovjetunióval ellentétben mégiscsak modern ipari nemzetnek számító, nemzetiszocialista Németországban sem jött létre. A teória kritikusai szerint ezért a téma megvitatásakor nem kellene foglalkozni a totális állam képzetével.¹⁴ Ennél sokkal fontosabb azoknak a társadalmi viszonyoknak a leírása, amelyek között a sztálini rendszer kibontakozhatott.

Az úgynevezett „revizionisták” „alulnézetből”, a társadalom szemszögéből próbálták megérteni azt, amit sztálinizmusnak neveztek. De mit értsünk mi ezen? Azt, hogy a társadalom, a falvak, gyárak és pártsejtek történéseinek vizsgálatából próbálták megérteni, hogyan hiúsította meg a valóság az állam ellenőrzésre irányuló igényeit. Az, amit sztálinizmusnak nevezhetünk, a valóságban a bolsevista vezetés által sohasem kontrollált társadalmi folyamat. A sztálinista rendszert nem Sztálin akarata és nem is a bolsevikok programja hozta létre, hanem a feltörekvők és haszonlesők becsvágya, a besúgók irigysége és elégedetlensége, a különböző érdekcsoportok, szövetségek és rivális pártbizottságok hatalmi harca. Ezért aztán – állítják a revizionisták – a sztálinizmus nemcsak hogy „alulról jött”, de támaszra is lelt „alul”. A revizionisták tehát egy olyan Szovjetuniót fedeztek fel, amely nem volt totalitárius.

Természetesen senki sem állítja, hogy a rendszer nem gyakorolt ellenőrzést az impérium társadalmi és e társadalmak életmódja fölött, netán hogy ne lettek volna kommunisták és titkosrendőrök, hogy ne működött volna a lakosságot ellenőrző igazságszolgáltatási apparátus. Azt sem tagadja senki, hogy az erőszak helyi kényszerekből született, és hogy a helyi pártvezetők túlbuzgó engedelmességből, már-már magánszorgalomból, mintegy a vezér „kezére dolgozva” alkalmazták azt.¹⁵ Sztálin forradalma számos ember társadalmi felemelkedését, jövedelem- és hatalomszerzését tette lehetővé. És ez a haszonélvezőket a rendszerhez és annak célkitűzéseirehöz láncolta. Rajtuk kívül persze voltak útitársak és olyan meggyőződéses kommunisták, akik saját kezdeményezésből hajtották végre mindazt, amit meg sem követeltek tőlük. Nyikita Hruscsov, Leonyid Brezsnyev, Alekszej Koszigin és sokan mások nem csupán teremtményei voltak az állandó mozgósításon alapuló diktatúrának. Ők voltak a támaszai is.¹⁶

Ebben a képben persze a felismerhetetlenségig elmosódik a sztálini diktatúra jellege. Némely revizionista még azt is vitatja, hogy egyáltalán

létezett bármiféle, a Szovjetunió átalakítására és terrorizálására irányuló, központi stratégia. Az ő szemükben Sztálin és segítői csak úsztak az árral, sodródtak, csupán reagálni voltak képesek, határozott cselekvésre nem. De vajon elképzelhető-e milliók meggyilkolása, mint irányítatlan folyamat, amelyben az alattvalók önként, szabad akaratukból terrorizálják egymást? Vajon jöhettek-e „alulról” a tömeggyilkosságok, jöhettek-e „alulról” egész népek elűzése és a munkatáborok rendszere? Valóban el kell hinnünk, hogy a kollektivizálás, a kulturális forradalom és a nagy terror borzalma a túlbuzgó kommunisták kezdeményezésének és a társadalmi konfliktusoknak köszönhető? Vajon nem kellene-e megvizsgálnunk a feltételeket és a mozgásteret, mindazt, ami embereket arra ösztönözhetett, hogy embertársaik ellen erőszakot alkalmazzanak? E kérdésre a sztálinizmussal foglalkozó revizionista történetírásnak nincs kielégítő válasza. Legfőképpen azonban nincs érdemleges mondandója az erőszakról és azokról, akik az erőszakot előidéztek. A revizionista értelmezés szerint Sztálin és segítői nélkül is megtörténhetett volna minden ugyanúgy, ahogy megtörtént.

Mármint azonban az intézményrendszer primitív volta, valamint az a tény, hogy a diktátor nem vesz részt a helyi döntési folyamatokban, korántsem zárja ki annak lehetőségét, hogy a terrort egy központi helyről kontrollálják. Végére is mi mással magyarázható például, hogy Sztálin egyetlen szavára még az 1937-es tömegterrornak is egy pillanat alatt véget vetettek?¹⁷ Az erőszak politikai eszközként történő alkalmazásáról maga a politikai vezetés döntött. E nélkül az akarat nélkül bajosan érthető az a helyzet, amelyben ember embernek farkasa lehetett. Ebbe a kontextusba tartoznak azok az ideológiai magyarázatok is, amelyek tetteseknek és áldozatoknak egyaránt megadták a lehetőséget, hogy valamilyen értelem tulajdonítsanak az erőszaknak, racionalizálják azt, és ilyen módon próbálják elviselhetővé tenni a mindennapos örületet.

A rendszer hiába akart totális uralmat gyakorolni a soknemzetiségű birodalom minden apró szögletében, ezt az igényét nem tudta érvényesíteni. A bolsevikok persze kitartóan ragaszkodtak e szándékukhoz, még ha az élet nap mint nap rácáfolt is akaratuk megvalósíthatóságára.¹⁸ Arra törekedtek, hogy fölforgassák a világot, és eltávolítsák belőle az ellenségeket. E törekvés jegyében újrarendezték, és elnyomó elvek szerint át is szervezték a nyilvános és magánszférát. Az ellenségkeresés, a vakfegyelem és a konformizmus kikényszerítése, a helyeslés, az irigység és gyűlö-

let mozgósítása, a félelem keltése: mindez része volt annak a politikai kultúrának, amelyet sztálinistának nevezhetünk.

A munkások és parasztok túlnyomó többsége nem volt sem kommunista, sem új ember, de még lojális alattvaló sem vált belőle. Ezért a bolsevikok az új rend beköszöntével nem gyúrhatták őket a hatalom kulcsszereplőivé, és nem vezethették rá őket, hogy önként felvegyék az új embertől megkövetelt vonásokat. Az új rend melletti – nyilvános vagy magánjellelű, naplóban vagy levélben adott – hűségnyilatkozatok egyike sem született önként, a nyilatkozó által választott körülmények között, e hitvallások kivétel nélkül egy módszeresen eltorzított kommunikációs térben keletkeztek. A nyilvánosan megszólaló ugyanis tudta, mit szabad és kell mondania, aki pedig leírta, amiről azt gondolta, hogy közölnie kell, félelemből tette, vagy mert úgy érezte, valamiféleképpen értelmet kell adnia az őt körülvevő örületnek. A Szovjetunióban élő emberek többsége számára egy idő után már nem is létezett más kommunikációs tér, csak a bolsevik rendszer. Ebben kellett élniük és túlélniük, és ezt csak a rendelkezésükre álló körülmények között tehették. Mert a hatalom új birtokosai betolakodtak minden alattvaló életébe, és bemutatva nekik a forradalmi állam kínálta lehetőségeket, a nagy felvonulásokat és ünnepségeket, a propagandaeszközöket, illetve a kulturális forradalom átnevelő kampányait, valamint a terror és erőszak fenyegetését, színvallásra kényszerítették őket: a szovjethatalom mellett vagy ellene vannak-e. Az új hatalmat és annak képviselőit még ott sem lehetett figyelmen kívül hagyni, ahol egyébként az állam totális ellenőrzésének igénye továbbra is teljesíthetetlen maradt. A harmincas években már a birodalom legszélső peremén, a legeldugottabb falvakban sem létezett élet a kommunisták nélkül. Az erőszak eszkalációja nem magyarázható, ha nem vesszük figyelembe, hogy a bolsevikok igényt tartottak a soknemzetiségű állam minden zugának megváltoztatására, az egész birodalom saját képükre formálására.

A bolsevikok hatalma abban állt, hogy az alattvalókat az impérium legtávolibb zugában is rá tudták kényszeríteni, hogy reagáljanak az általuk felvetett kérdésekre. A szovjet rendszer embermilliók életvilágának részévé lett. Némely történész e párbeszédet úgy értette, hogy az önmaguk átalakításán iparkodó alattvalók szovjet alattvalókká váltak. És túl azon, hogy eligazodtak az új rendben és annak szabályrendszerében, az új rend alapjait jelentő premisszákat is önként internalizálták. Ezért az-

tán ezek a történészek az emberek egymás előtt hangoztatott hitvallásait életigazságokként értelmezték. Mert azt ugye senki sem hiszi komolyan, hogy a szovjet rendszerben az alattvalóknak más választásuk is volt? Gondoljunk arra, hogy ebben a rendszerben embereket kínoztak! A harmincas években milliókat tartottak rettegésben, hurcoltak táborokba, zártak el az információktól, végül pedig már a kommunistákat is gyilkolták. Mindezt miért, ha az alattvalók minden igyekezetükkel „saját énjük” formálásán munkálkodtak, hogy végül szovjet emberekké alakítsák magukat? Erre a kérdésre nem adhat választ egy olyan interpretáció, amely a diktatúrát és annak örült, feje tetejére állított világát kitarja a képből. Mondhatnánk úgy is, hogy a szovjet emberek a hatalom számára nem végpontokat jelentettek, hanem – mivel reagáltak mindarra, amivel konfrontálta őket – olyan pontokat, amelyek megsokszorozták az erejét. Más választásuk nem is volt az embereknek: meg kellett tanulniuk elfogadni a diktatúrát és a hazugságot. „Totalitárius uralomban az emberi együttélés alapélménye az, hogy az ember magára van hagyatva”, írta Hannah Arendt.¹⁹

„Kommunista voltam”, vallotta Arthur Koestler, aki 1932-ben járt a Szovjetunióban, „de nyomasztónak éreztem az életet Oroszországban, [...] A mocskos utcák, az általános lepusztultság és szegénység, és az a zsémbes iskolamester-tónus, amivel mindenütt találkozott az ember, bármit olvasott vagy hallott, mindenütt olyan volt a légkör, mint valami állami javítóintézetben. És mindehhez még az az érzés is társult, hogy az ember el van zárva a világtól. Az újságok egytől egyig unalmasak voltak, egy kritikai megjegyzés nem sok, annyi sem volt bennük, nem voltak viták, nem voltak botrányok, nem voltak szenzációk, sehol egy bűntény, semmi emberi vagy nagyon is emberi. Az állandó figyelmeztetések, az állati komolyság, minden olyan sztereotip módon egyforma, a Nagy Testvér mindenütt jelen lévő képe, aki mindig rajtad tartja a szemét. Az iparosított Neander-völgy mindent uraló sivársága.”²⁰ Csakis ez a légkör tehetette lehetővé, hogy egy maroknyi mindenre elszánt, erőszakos bűnözőnek sikerült örültekházává változtatnia a Szovjetuniót, felismerhetetlenül összekuszálva annak társadalmi viszonyait, hogy nem is hasonlított már arra, amilyen volt.

A Szovjetunió Sztálin alatt a „suttogók” országa lett, írja Orlando Figes.²¹ De nem csak az alattvalók változtak meg. A rendszer sem maradt olyan, amilyen volt: a birodalomszerte tapasztalt akadályok hatásá-

ra ugyanis megváltoztatta uralmi gyakorlatát. Úgy is mondhatnánk, minél nagyobbak érzékelték a bolsevikok a terveikkel szemben mutatkozó ellenállást, annál intenzívebben alkalmazták az erőszakot. Amikor az „iparosított Neander-völgy” lakossága szembesült a totalitárius igényekkel, a bolsevikok kilátástalan helyzetbe kerültek, és azt hitték, ebből a helyzetből az erőszak jelent majd kiutat.

A hatalom céljainak mértéktelensége ellentétben állt egy olyan modernitás előtti kormányzati rendszer deficitjeivel, amely kormányzati rendszer a tisztségviselők engedelmességét csak az erőszakkal való fenyegetéssel tudta kikényszeríteni. Egyetlen ember hatalomvágya csak ilyen feltételek között okozhatta mások halálát. A bolsevik uralom olyan zsarnoksággá fajult, amelyben a funkcionáriusok és az alárendeltek mindennapjait a diktátor önkénye strukturálta. A zsarnok uralma onnan fentről az élet minden területére kiterjedt. Egy ilyesfajta interpretáció mindig is elképzelhető volt. Igazolhatóvá azonban csak akkor vált, amikor a történészek előtt megnyíltak a levéltárak.

A kilencvenes évek elején napvilágra került, ami korábban rejtve volt: hozzáférhetőkké váltak a Központi Bizottság üléseinek gyorsírási jegyzőkönyvei, a központi pártapparátus és a vidéki pártbizottságok levélváltásai, az állami hatóságok levelezése és aktái, valamint Sztálin, Molotov, Kaganovics és a többi politikai vezető papírjai. Ezeket olvasva elképzelhetjük, milyen atmoszféra uralkodhatott a hatalom belső köreiben és egy olyan Szovjetunióról kapunk képet, amelyet azelőtt nem ismerünk.²² A dokumentumok azonban mindenekelőtt azt erősítik meg, amiről korábban nem volt biztos tudásunk: jelesül hogy Sztálin és leg hívebb emberei nemcsak elrendelték a harmincas évek erőszakos túlkapásait, de módszeresen irányították is azokat, és arra kényszerítették vidéki vazallusaikat, hogy akarataikat a lehető legradikálisabb módon hajtsák végre. Sztálin rendelte el a kulákok letartóztatását és megölését, ő hagyta jóvá több mint kétmillió paraszt deportálását, akiket lágerekbe és külön számukra létrehozott szibériai településekre hurcoltak. Még a letartóztatott parasztok elszállítását sem bízták a véletlenre. A Politikai Bizottság rendelkezései és Sztálin akarata nélkül a parasztok ellen végrehajtott erőszakos túlkapások sem lettek volna elképzelhetőek.²³

Ugyanez áll az 1937-es és 1938-as év tömeges terrorjára, amely ugyancsak Sztálin kézjegyét viseli, és ugyancsak az ő utasításai alapján zajlott. 1937 júliusában a diktátor táviratot küldött a vidéki pártvezetőknek,

amelyben pontos utasításokat adott, kit kell agyonlőni és kit kell deportálni. Sztálin írta alá azokat a halállistákat, amelyeket 1937–38-ban Jezsov, az NKVD vezetője tett elé. Csak ilyen módon, ezzel az „albumeljárással” 40 000 embert öltek meg.²⁴ A diktátor jóváhagyása nélkül a besztott hivatalnokok sehol sem mertek halálos ítéletet végrehajtani. Az áldozatok számának növeléséhez engedélyt kellett kérniük. Sztálin általában megadta az engedélyt, mivel az effajta kérésekben a lojalitás bizonyítékát látta. A csekisták még Magadanban, a Dalsztroj táboraiiban is kivárták a Kreml engedélyét, mielőtt gyilkolni kezdték volna a foglyokat.²⁵

De a Központi Bizottság gyorsírási jegyzőkönyvei a vezető bolsevikok érintkezési és beszédstílusáról is felvilágosítást adnak. A belőlük kikerekedő kép szenttelen végrehajtóknak mutatja a pártvezetőket, akiknek nincsenek skrupulusaik, kimondják, mi történjék áldozataikkal, és nyíltan beszélnek tetteikről. A hatalom belső köreiben sem beszéltek másképp az ellenség megsemmisítéséről, mint nyilvánosan, persze azzal a különbséggel, hogy a gyilkolás programjának – a nyilvánosság előtt mindig hangsúlyozott – legitimációja a zsarnok udvarában senkit sem érdekelt. Sztálin és cimborái szemében az erőszak alkalmazása magától értetődő opció volt. Az okokról és a célokról nem is esett köztük szó.²⁶

A szovjet diktatúra éveiben az elnyomottak, a kirekesztettek, megbélyegzettek és megkínzottak hallgattak, a rendszer ugyanis eleve meghíúsította, hogy a sztálini terror szörnyűségeiről bárki nyíltan próbáljon beszélni. A történészeknek ezért be kellett érniük azzal a képpel, amelyet a rendszer önmaga reprezentációjára közreadott, valamint az emigránsok és disszidensek visszaemlékezéseivel. A titkosrendőrség és az igazságszolgáltatás aktáiban viszont már szóhoz jutnak az áldozatok is, akikről a gleichschaltolt sajtóban nem lehetett olvasni. A levéltárak hozzáférhetővé vált dokumentumaiból most kiderült, hogy a kollektivizálás inkább hasonlított polgárháborúra, mint emberek egyszerű leigázására; hogy a parasztok ellenállást tanúsítottak, és hogy az élet a sztálini Szovjetunióban a legtöbb ember számára mindenekelőtt a tartós szegénység tapasztalatát jelentette.²⁷ Röviden: az derült ki, hogy a Szovjetunióban nem létezett erős állam és nem létezett totális ellenőrzés. És „alulról jövő sztálinizmus” sem volt. Éppen ellenkezőleg: egy gyenge államot kell elképzelnünk, amelynek képviselői tetszésüket lelték a permanens káoszban

és erőszakban, mivel csak ennek segítségével tudták állandóan az emberek emlékezetébe idézni, hogy ők az urak.

Az angol-lengyel szociológus, Zygmunt Bauman a XX. századi totalitárius diktatúrákat a modern kor jelenségeként írta le. A sztálini mintájú szocializmus Bauman szerint a modern kor voltaképpen beteljesülését látta önmagában. Célja az volt, hogy áthidalja azt a rendetlenséget, amely az áttekinthetetlen, differenciált társadalmak jellemzője, és hogy a rendetlenséget egyértelműséggé változtassa. A sztálini szocializmusban semmit sem lehet a véletlenre bízni, mindent egy nagy, az ember átformálását célzó tervnek kell alárendelni. Ebben az értelemben a bolsevik olyan, mint a kertész, aki kiirtja a gyomot, a vad tájból szimmetrikus parkot varázsol, eltávolítva belőle mindent, ami nem illik egy kertbe. A szocialista emberparknak modern európaiakból kell állnia, csupa-csupa új emberből, aki immár megszabadult régi szellemi és kulturális megszokásaitól, az új hatalom ünnepeit üli, az új hatalom ruháját viseli és az új hatalom nyelvét beszéli. Ez a földi mennyország csak egyfajta embert ismer, aki egyfajta nyelvet beszél. Ennek megteremtéséhez az „elmaradott”, soknemzetiségű birodalmat társadalmi és kulturális tekintetben homogén övezetté kellett alakítani. Az orosz kommunisták – Zygmunt Baumannal szólva – az értelem korának tanulékony diákjai. Amit a természet elmulasztott, azt az emberkéznek kell megteremtenie. Minden lehetséges. Így az az elképzelés is, hogy el kell távolítani a park építéskor keletkező „hulladékot” is.²⁸

Különbségekkel együtt lehet élni, ha a mások világnézetét ugyanolyan rendes világnak tartjuk, mint a sajátunkat, még ha az különbözik is a miénktől. Ahol azonban kétségbe vonják, hogy a másoknak is igaza lehet, nincs esély a megegyezésre, az egyetértésre. A bolsevik hatalom birtokosai számára a világnak csupán egyféle magyarázata létezett, az, amit ők képviseltek. Aki meg akarja érteni a bolsevizmus lényegét, írja Arthur Koestler, gondoljon arra, hogy a párt és annak vezére nem egy már létező igazságot mondanak ki, hanem hogy ők maguk az igazság forrásai. Aki pedig ellentmond, az minden körülmények között áru.²⁹ Mert a tapasztalatnak soha nem lehet igaza az utópiával szemben. Az utópiák befagyasztják a múltat, a jelent és a jövőt, mivel csak a mitikus időt ismerik. Csak olyan változásokat engednek, amilyenekkel értelmezőik is egyetértenek. Ezért az élet az utópiában a mindennapi tapasztalatok szüntelen tagadása. Ebben rejlik mindennemű eltérő gondolkodás

kriminalizálásának oka, és ezért van, hogy mindent megbélyegeznek, ami ellentmond az új rendről alkotott elképzeléseknek. Ilyesfajta, a változtatásra irányuló akarat már a cári birodalom kései időszakában is létezett. Ám a cári bürokrácia hivatalnokaival ellentétben a bolsevikok nemcsak megváltoztatni, rendezni és uralni akarták a birodalom társadalmait. E tervüket egy üdveseménybe, a megváltás teleológiájába illesztették. E koncepció szerint a szocializmus több egyszerű, az alattvalók engedelmségére építő rendnél. Olyan társadalom megteremtését tervezték, amelynek – e koncepció szerint – nem lehetnek ellenségei, a gyakorlatban azonban, lényegéből fakadóan, folyamatosan termelte az ellenségeket. Ebben a képben ellentmondásnak és ellenállásnak nem volt helye. Ahol ilyen mégis megjelent, ott a bolsevik rend értelmében meg kellett semmisíteni. És mivel a bolsevikok meg voltak győződve róla, hogy ellenségeik egyben ellenséges társadalmi és etnikai közösségeket is reprezentálnak, az erőszak mindenkire lesújthatott, akiről azt gyanították, hogy valamely ellenséges csoporthoz tartozik. A bolsevikok hajlamosak voltak az erőszak kíméletlen alkalmazására, ami egyértelműségre törekvésüknek különös radikalitást kölcsönzött. Ha amúgy nem létezett volna az az elképzelés, miszerint a történelem során csatákat kell vívni és le kell győzni az ellenséget – a bolsevikok bizonyára föltalálták volna, annyira megfelelt harcos mentalitásuknak.

A bolsevikok szándékuk szerint a birodalom valamennyi társadalmát áthatották és megváltoztatták volna, ez azonban nem sikerült nekik. Ez az akarat valójában csak kivételes esetekben tudott érvényesülni, mert a hatalom birtokosai által tervezett társadalommal szemben ellenállás mutatkozott, és mert az egymással vetélkedő valóságmagyarázatok elzárták az utat, amelyen a bolsevikok elérhették az alattvalókat, és mert a kommunisták sok helyütt eleve csak erőszak alkalmazásával tudták elérni, hogy egyáltalán meghallgassák őket. A hegemoniára törekvő kultúra csak nehezen találta meg az utat az alattvalók tudatáig. A hatalom birtokosai sok helyütt némák maradtak, még ha a politika nyilvános, mediális megjelenítése közben azt a benyomást keltették is, hogy egy nyelvet beszélnek a néppel. A néptől láthatatlan, de magas fal választotta el őket. Ezt a falat a hatalom birtokosainak felfogása szerint csak a fenyegető „sötét tömegek”, a parasztok és munkások brutális fegyvelmező és nevelő diktatúra alá vetésével lehetett leküzdeni. Ezért volt a sztálini terror elsősorban a hatalom tehetetlenségére adott válasz. Válasz arra, hogy

a hatalom képtelen érvényesíteni totális igényét. Így eshetett meg, hogy vidéken a végén már a funkcionáriusokat is beszipantotta az erőszak, amiért a bolsevik államiság érvényesítése és az ellenség likvidálása terén kudarcot vallottak. A sztálinizmus nyilvánvalóan csak olyan helyeken válhatott valósággá, ahol a szomorú valóság nem felelt meg a felfokozott várakozásoknak.

Ám vajon magyarázatul szolgál-e ez a megállapítás az erőszak mértékére? Mert amit Bauman mint modernitásprojektet leír, a legkevésbé sem illik a sztálini Szovjetunió hatalmi praktikáira. A soknemzetiségű birodalom társadalmi éppoly kevésbé voltak modernekek, mint azok a technikák, amelyeket a rendszer céljai elérésére alkalmazott. Legfeljebb az áttekinthető rendszerekről alkotott elképzelései voltak modernekek. De még ha igaz volna is, amit Bauman állít, jelesül, hogy a modern diktatúrák gyilkos túlkapásaiban nem a barbárság fejeződik ki, hogy ezek az excesszusok „a modern szellem legitim gyermekei”, akkor is adósok maradnánk a válasszal arra a kérdésre, hogy hogyan lesz az eszméből gyilkosság.³⁰ Egyértelmű rendszerekről más országok más kormányai is álmodtak, anélkül, hogy álmaikat embermilliók megöléséhez kötötték volna. És miként értendő, hogy nem csupán „az emberi hulladékot” likvidálták, de kommunistákat, katonatiszteket, állami hivatalnokokat és politikai bizottsági tagokat is? A sztálini terrornak nyilvánvalóan bárki áldozatává válhatott, végső soron semmi jelentősége nem volt, honnan jöttek az áldozatok, mivel vádolták őket és milyen társadalmi státuszcsoport tagjai voltak. „Az ambivalencia, azt hiszem, nemzetem legfőbb ismertetőjegye”, írja Jozsif Brodskij Pétervárról szóló visszaemlékezéseiben. „Nincs az az orosz hóhér, aki ne félne attól, hogy egy napon belőle is áldozat válhat, és nincs az az áldozat, akár a legszánalmasabbak közül való is, aki (ha csak titkon és magának is) ne vallaná meg, hogy ott szunnyad benne a képesség, hogy belőle is hóhér legyen.”³¹

A modernitás és a nemzetiszocialisták és a kommunisták által a XX. század első felében kirobbantott rettenetes erőszak között nincs oksági összefüggés. A modernitás nem okozója a gyilkos totalitárius terrornak. Az élet a modern világban is szabályozottan folyik: a modern világban jogállami rend uralkodik, a hatóságok által szavatolt szabályokat részvételi alapon hozzák és működtetik. Az egyes ember kondicionálja magát a társadalmi együttélésre, idomul, alkalmazkodik, mindenki máshoz hasonlóan, állami intézmények külső kényszere nélkül is tudja, hogy

mit szabad és mit tilos tennie. A kategóriák, a szabályok és a fegyelem uralma sem az államot, sem a polgárt nem hatalmazza fel arra, hogy kénye-kedve szerint rákényszerítse akaratát másra. Az alkalmazkodás technikái arra szolgálnak, hogy az emberek ne lépjenek túl a lehetőségek határait. A modern világban élő polgár tudja, hogy nemcsak szolgája, de gazdája is annak az egyértelmű rendnek, amelynek alá kell vetnie magát. Megakadályozhatja a másik embert abban, hogy az megszegje az egyezményes szabályokat; és a mindennapos gyakorlatban begyakorolt önkorlátozással önmagának is megtiltja, hogy saját, a változtatásra irányuló akaratát másokra kényszerítse, netán, ha úgy hozza a kedve, életük-től is megfossa embertársait. Mindenekelőtt azonban a modern ember olyan terekbe is visszahúzódhat, amelyek nem állnak ellenőrzés alatt. Magánéletében egyedül lehet, önmaga lehet, különböző szerepekbe bújhat, és kivonhatja magát a nyilvánosság fegyelmező nyomása alól. A modern állam voltaképpen vívmánya az, hogy sűríti az emberek közötti kommunikációt, lehetővé teszi a részvételt, olyan szabályokat alkot, amelyeket mindenki kész elfogadni, polgárait olyan fegyelemnek veti alá, amelyet azok saját akaratuk kifejeződésének éreznek, és azt is megengedi az embereknek, hogy kivonják magukat a közösség nyomása alól. Mindez a modernitás előtti életvilágokban elképzelhetetlen és megvalósíthatatlan lett volna, ezért volt a totalitárius államnak olyan könnyű dolga, amikor a modernitás előtti társadalmakban pusztító célokra mozgósította az autoriter elképzeléseket.³²

Aligha véletlen, hogy a XX. század legkegyetlenebb erőszakos túlkapásai nem a polgári társadalmakat, hanem az államtól távoli, modernitás előtti tereket jellemezték, az erőszak ott ülte torát, ahol a modern beavatkozó állam hübriszével semmi sem állt szemben. Hiszen nyilvánvaló, hogy a legrettenetesebb túlkapások ott történtek, ahol a modern államiság csak kevésbé működött, és az életet a háború strukturálta. Kudarcra pedig ott volt ítélve a modern hübrisz, ahol a polgári biztosíték-rendszerekkel szemben kellett érvényesülnie. Az egyértelműsége való modern törekvés mindenekelőtt ott fejtette ki halálos hatásait, ahol a fanatikus ideológusok pusztító örületének semmi sem szabott gátat: az erőszak államtól távol eső, modernség előtti tereiben, ahol minden lehetséges volt. Ezek voltak a modern tömegterror helyszínei. „És nehéz elhinni, hogy a huszadik századi Európának van még olyan szeglete, ahol megmaradtak a középkori barbárok, ahol ilyen különös módon

megférnek egymás mellett ezek a vad, primitív fogalmak, meg a tudomány, a művészet és a kultúra”, jegyezte fel naplójába Nyina Lugovszkaja moszkvai diáklány 1934 decemberének végén. Erről Bauman egyértelműség-szociológiájának, amely a modernitás előtti időt békés idillként írta le, fogalma sincs.³³

A sztálini terrornak megvolt a maga indítéka, rettenetes dinamikáját azonban nem modern körülmények között kapta. A Szovjetunióban nem létezett olyan bürokrácia, nem létezett olyan polgári társadalom, olyan jogállam, és nem léteztek olyan intézmények, amelyekkel szemben a bolsevik hatalom birtokosainak a fékevesztett erőszakot kellett volna érvényesíteniük. A birodalom 1914 óta egy percre sem nyugodott meg. Az első világháború, a polgárháború és az állam fennhatósága alól kiszabadult térségek erőszakos bolsevik leigázása folyamatos rendkívüli állapotot idéztek elő a soknemzetiségű birodalomban. A Szovjetunió egyfolytában háborúban állt. Ilyen körülmények között senki sem tudta megakadályozni a bolsevikokat abban, hogy azt tegyék, amihez éppen kedvük támadt. A sztálini terroruralom egyik jellemző vonása az volt, hogy az új világot a régi lehetőségeivel akarta megteremteni, és ezenközben minden mértéket elvesztett.

A harmincas évek Szovjetuniója nem saját szabályrendszereik szerint működő bürokráciák uralma alatt állt, hanem patrónusok és kliensek kormányozták az országot. Mindenki fölött pedig ott állt a diktátor, akinek az uralma a vidéki vazallusok lojalitására támaszkodott. E helyütt érdemes emlékezetünkbe idéznünk, hogy a soknemzetiségű birodalom alattvalóinak nem volt közös nyelvük, és hogy kommunikációs lehetőségeik korlátozottak voltak. A rendszer a maga totális igényének megszemélyesítésével próbálta áthidalni ezt az akadályt, amennyiben a rendteremtést megbízható személyek kezébe helyezte.³⁴ Sztálin csak azokban bízott, akiket ismert, a közelében dolgoztak, illetve legszorosabb baráti köréhez tartoztak. Ahhoz, hogy a vazallusok valóban meg is tegyék, amit ő elvárt tőlük, a diktátor kijátszotta őket egymás ellen, ellenőriztette és megfigyeltette őket, olyan gyanút fogalmazott meg velük szemben, amely ellen a meggyanúsítottak csak úgy bizonyíthatták ártatlanságukat, hogy áldozatot hoztak a zsarnoknak, és mindent elkövettek lojalitásuk bizonyítására. A lényeg ebben a közegben a bolsevik vezetők hűsége volt, az, hogy az árulás elnyerte büntetését, a jó magaviselet pedig méltó jutalmát. A rágalmak terjesztéséhez, az összeesküvések „lelep-

lezéséhez” és erőszakos cselekedetek végrehajtásához nincs alkalmasabb a bizalmatlanság, a gyanakvás és a rettegés légkörénél. Egy ilyen társadalomban a túlélés titka az, hogy az ember feltétel nélkül vesse alá magát a diktátor akaratának, a legjobb, ha minden kívánságát leolvassa az ajkáról.

Sztálin uralma a maffia mintáját követte. Ez a modell az állandó lélektani nyomásgyakorlásra alapul. És a hűbéresek mentális készítésén, akik – a vezérhez hasonlóan – úgy nőttek fel, hogy együtt éltek az erőszakkal, amelyet a politikai cselekvés mindennapos forrásának tekintettek. A forradalom előtti illegalitásban és a polgárháborúban szinte valamennyi bolsevik bűnelkövető elszenvedője volt valamilyen erőszaknak, illetve maga is végrehajtott terrorcselekedeteket, mielőtt a hatalom belső körébe emelkedett volna.³⁵ Ezeket az embereket az erőszakhoz fűződő közvetlen, fizikai viszonyuk tette alkalmassá ellenfeleik és ellenségeik gátlástalan meggyilkolására. De ez segítette őket abban is, hogy internalizálják a Sztálin udvarában érvényes szabályokat és hogy elviseljék azt a lélektani nyomást, amelyet a diktátor környezetére gyakorolt. A diktátor leghűségesebb és legbrutálisabb vazallusai közé tartozó Vjacseszlav Molotov és Lazar Kaganovics visszamenőleg sem határolódott el az elkövetett bűnöktől. Sőt vállalták azokat. Kaganovics csak egyszer félt attól, hogy tetteiért az életével kell fizetnie. Amikor 1957-ben alulmaradt a hatalmi harcokban, arra kérte Nyikita Hruscsovot, ne kínoztassa és ne ölesse meg, ahogy az minden kétséget kizáróan megtörtént volna, ha annak idején Sztálinnal szállt volna szembe. A „vaskezű Lazar” enyhe büntetést kapott. 1957-ben, miután Hruscsov eltávolította a Politikai Bizottságból, egy azbesztgyár igazgatójává nevezték ki, és kitoloncolták az Urálba. A múltja azonban ott is hamar utolérte, amikor a gyár egyik dolgozója szembesítette a Sztálin alatt elkövetett bűneivel, elmondva őt gyilkosnak és bűnözőnek, aki beszenyezte magát az áldozatok vérével. „Az ön bőrénél nincs egy centiméternyi helye, amely tiszta lenne. Mindene csupa vér.” A „vaskezű Lazart” azonban nem furdalta a lelkiismeret. Úgy látta, hogy nem tévedett, és azt válaszolta: „Így kellett lennie.” („Tak nado bilo.”)³⁶

A sztálinista funkcionáriusok valószínűleg el sem tudtak képzelni egy erőszakmentes világot. Abban a közegben, ahol a bolsevikok fantáziaképeinek valósággá kellett válniuk, az erőszak apokaliptikus mértékű erőszakorgiává hatványozódott. A hatalom birtokosainak ideoló-

giai irányultságára és az utópikus társadalomtechnikák alkalmazására tett pusztá utalással még nem kerültünk közelebb a sztálinizmus megértéséhez.

Sztálin nem csupán nevét adta a sztálinizmusnak. Nélküle ugyanúgy nem is lett volna sztálinizmus, ahogy a nemzetiszocializmus rendszere is elképzelhetetlen Hitler nélkül. A bolsevik rend megteremtését célzó projekt nem utolsósorban azért is vezetett tömegterrorhoz, mert a diktátor az erőszak megszállottja volt. „És nem szabad megfélemlenünk egy nyilvánvaló tényezőről sem – Sztálin azért tette mindezt, mert tetszett neki. Nem tudta türtőztetni magát” – írta Martin Amis angol író.³⁷ Sztálin bűnöző energiája, alattomosága és a barátságáról, hűségről és árulásról vallott ősi elképzelései nélkül a harmincas évek gyilkos túlkapásai aligha történtek volna meg. Az excesszus a diktátor életformája volt. Az összes gyilkosságot abban a tudatban hajtották végre, hogy a zsarnok ott a Kremlben örömet leli benne. Több mint tizenöt évvel a moszkvai levéltárak megnyitása után semmi kétségünk nem lehet a gyilkosságok szerzőségét illetően. Sztálin írta alá azokat a terrorparancsokat, amelyekkel a rendszer milliószámra küldte az embereket a pusztulásba, közben pedig még azt is elvárta, hogy a gyilkosok engedélyt kérjenek tőle, mielőtt végeznének azokkal, akiknek a megölésére ő nem adott nyomatékot. Vazallusait és pribékjeit a feltételezett ellenségek üldözésében csúcsteljesítményekre sarkallta, és közben még barátait és rokonaikat sem kímélte. A végletes erőszak kulcsa maga a diktátor. A társadalom megfélemlítésének, megfélemlítésének és rettegésben tartásának legegyszerűbb és leghatékonyabb módszere a terror, véli Oleg Hlevnyuk Sztálinról és belső köréről szóló könyvében.³⁸ Ezért magyarázhatta a diktátor az erőszakot az általa elért haszonnal. A sztálini terror logikájához tartozik, hogy minden határt átlép, mert a Kreml zsarnoka soha nem hagyott fel az erőszakkal. A terror gépezete csak a diktátor halála után állt le. Ezért jelentette a zsarnok halála egyben a sztálinizmus végét is.

Aki békében él, szeretné hinni, hogy a mások által kényszerből elszenvedett erőszak valamiféle átmeneti „üzemzavar” csupán. Az ember indokokat keres, valami nemes motívumot, valami szükségszerű és megváltoztathatatlan okot, amelyre hivatkozva leküzdhetné a kínzások és gyilkosságok kiváltotta ösztönös ellenérzését. És nincsenek másképp ezzel az áldozatok sem: ők is igyekeznek valami értelemmel felruházni az elszenvedett erőszakot, hiszen egyébként beleőrülnének. Aki átélte a sé-

relmeket, a börtönt és a fájdalmat, a barátok és rokonok erőszakos halálát, elviselhetetlennek érzi a gondolatot, hogy mindez csupán véletlenül történt vele. Végte is az erőszaknak érthető oka kell, hogy legyen.³⁹ És így vannak ezzel a tettesek is, akiknek racionális magyarázattal kell szolgálniuk környezetük számára, meg kell indokolniuk, amit másokkal szemben elkövettek. A tettesek igazolni próbálják magukat, hogy az áldozatok és a megfigyelők megértsék, miért nem cselekedhettek másképp. Ha felelősségre vonják és magyarázatra kényszerítik őket, arra hivatkoznak, hogy parancsra cselekedtek, vagy arra, hogy halálos következményekkel járt volna, ha ellenszegülnek a parancsoknak. Ezzel indokolta Nyikita Hruscsov és Anasztaz Mikojan is a harmincas évek terrorjában való részvételét. Mások, mivel soha nem kellett felelniük bűneikért, nemes motívumokra, az elmaradottság behozására és a lefelé vezető veszélyek elhárítására hivatkoztak, hogy valami értelmet adjanak a terrornak. Molotov még évtizedekkel Sztálin halála után is úgy próbálta igazolni a történeteket, hogy a második világháborús győzelmet a harmincas évek terrorjával próbálta összefüggésbe hozni. Magyarázata szerint a tömegterrorra szükség volt, mert az megvédte a Szovjetuniót a belső ellenségtől és a külső veszélytől. A borzalmakat a szükségszerűségekre való hivatkozással igazolták.⁴⁰

De vajon megállják-e a helyüket az 1975-ös évben elhangzott magyarázatok az 1937-es év történéseinek indokaiként? Kötve hisszük. Mert mi végre gyilkoltattak Sztálin és segítői gyermekeket és aggastyánokat? Miért verték szét a Kommunista Pártot? Miért kellett az NKVD hóhéraiknak is meghalniuk azután, hogy elvégezték véres munkájukat, és miért kellett végül már a diktátor elleni összeesküvéssel meg sem gyanúsított politikai bizottsági tagokat is agyonlőni? De még ha Sztálin és segítői meg voltak is győződve róla, hogy belső és külső ellenség veszi őket körül, miért vezették le ebből, hogy joguk van milliókat lefogatni, deportálni és meggyilkoltatni? A válasz az, hogy a diktátor nyilvánosság előtt elmondott magyarázatai nem szolgálnak más célt, mint hogy eltereljék a figyelmet a valós indítékokról. Az emberek különböző motívumoktól vezéreltetve is cselekedhettek ugyanazt. A tett és az indíték között nincs okvetlenül összefüggés.

„Megéltük viszont”, írja Kertész Imre, „hogy birodalmakat működtettek olyan ideológiák alapján, amelyek a használatban pusztá nyelvjáratknak bizonyultak, sőt éppen a nyelvjáték voltuk tette használhatóvá,

azaz a terror hatásos eszközeivé ezeket az ideológiákat. Azt éltük meg, hogy gyilkos és áldozat egyaránt tisztában volt ezeknek az ideologikus parancsoknak az ürességével, a jelentésnélküliségével: s épp ez a tudás adta az ilyen ideológiák nevében elkövetett emberi rémtettek különleges és egyedülálló aljasságát, ez okozta az ilyen ideológiák uralma alá vetett társadalmaknak a gyökerükig hatoló pervertálódását. A gyilkos sortűzek, de még inkább a puszta ököl, „a gyilkos bot zuhanása” egy, a szó szoros értelmében vett gyilkos értelmetlenség egyidejű elüvöltésével – a legkéjesebb hatalomérzésnek bizonyult, az értelem meggyalázásával egybekötött gyilkosság a gyönyör olyan orgiasztikus érzését váltotta ki, ami valóban apokaliptikus perspektívát tár az emberi létezés bármiféle jövőjére...”⁴¹ Erről szól ez a könyv.

JEGYZETEK

I. MI VOLT A SZTÁLINIZMUS?

1. Solszenizyn, Alexander: *Der Archipel Gulag*, Bd. 1., Bern 1974, 55–78. o.; Szolzsenyicin, Alekszandr: *A Gulag-szigetvilág*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993, 88–89. o.
2. Ilja Je. Zelenyin: Sztalinszkaja „revoljucija szvercu” poszle „velikovo pereloma”. 1930–1939. Polityika, oszuscsestvlenyie, rezultati, Moszkva 2006, 17. o.
3. Idézi: Figes, Orlando: *Der Flüsterer. Leben in Stalins Russland*, Berlin 2008, 362. o.
4. Ilyen Szovjetunió-történetek már születtek, lásd Hildermeier, Manfred: *Geschichte der Sowjetunion 1917–1991, Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates*, München 1998; Beyrau Dietrich, Petrograd, 25. Oktober 1917. *Die russische Revolution und der Aufstieg des Kommunismus*, München 2001; Suny, Ronald G.: *The Soviet Experiment. Russia, the USSR, and the Successor States*, Oxford 1998; Malia, Martin: *Vollstrecker Wahn, Rußland 1917–1991*, Stuttgart 1994 és Koenen, Gerd: *Utopie der Säuberung. Was war der Kommunismus?*, Berlin 1998.
5. Courtois, Stéphane: *Die Verbrechen des Kommunismus*, in uő (szerk.): *Das Schwarzbuch des Kommunismus, Unterdrückung, Verbrechen und Terror*, München 1998, 11–43. o. (Magyarul: *A kommunizmus fekete könyve*, Budapest, 2000.)
6. A kutatás összefoglalását lásd in Baberowski, Jörg: *Wandel und Terror. Die Sowjetunion unter Stalin 1928–1941*, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 43 (1995), 97–129. o.; Hildermeier, Manfred: *Interpretationen des Stalinismus*, in *Historische Zeitschrift* 264 (1997), 655–674. o.; Fitzpatrick, Sheila (szerk.): *Stalinism. New Directions*, London 2000; Geyer, Michael/Fitzpatrick, Sheila: *After Totalitarianism – Stalinism and Nazism Compared*, in uők (szerk.) *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge 2009, 1–37. o.
7. Friedrich, Carl J.: *Totalitäre Diktatur*, Stuttgart 1957, 17. o.

8. Uo., 9. o.
9. Uo., 16. o.
10. Uo., 18. o.
11. Arendt, Hannah: *Ideologie und Terror. Eine neue Staatsform*, in Seidel, Bruno/Jenkner, Siegfried (szerk.), *Wege der Totalitarismusforschung*, Darmstadt 1974, 163. o.
12. E váddal kapcsolatosan lásd Wippermann, Wolfgang: *Totalitarismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute*, Darmstadt 1997.
13. Lásd Mommsen, Hans: *Leistungen und Grenzen des Totalitarismus-Theorems: A nemzetiszocialista diktatúrára alkalmazva* in Maier, Hans (szerk.): „Totalitarismus” und „Politische Religionen”, *Konzepte des Diktaturenvergleichs*, Paderborn 1996, 291–300. o.; Herbst, Ludolf: *Das nationalistische Herrschaftssystem als Vergleichsgegenstand und der Ansatz der Totalitarismustheorien*, in Henke, Klaus-Dietmar (szerk.): *Totalitarismus. Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung*, Drezda 1999, 19–26. o.
14. Lásd Fitzpatrick, Sheila (szerk.): *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931*, Bloomington 1978; Getty, J. Arch: *The Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered*, Cambridge 1985; valamint a *The Russian Review* című folyóirat 1985-ös évfolyamában olvasható vita hozzászólásai.
15. Kershaw, Ian: *Hitler 1936–1945*, München 2000.
16. Viola, Lynne: *The Best Sons of the Fatherland, Workers in the Vanguard of Soviet Collectivisation*, New York 1987; Fitzpatrick, Sheila, *Stalin and the Making of the New Elite*, in uő, *The Cultural Front, Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca 1992, 149–182. o.
17. Kenez, Peter: *Stalinism as Humdrum Politics*, in *Russian Review* 45 (1986), 395–400. o.
18. Eley, Geoff: *History with the Politics Left out – Again?*, in *Russian Review* 45 (1986), 385–394. o.
19. Arendt, Hannah: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Band 3., Totale Herrschaft, Frankfurt am Main 1975, 261. o. (Magyarul: *A totalitarizmus gyökerei*, Budapest 1992); arról a koncepcióról, amely az embert a hatalom végpontjának tekinti, lásd Foucault, Michel, in *Verteidigung der Gesellschaft, Vorlesungen am College de France 1975–1976*, Frankfurt am Main 1999, 38. o. A szovjet szubjektivitásról lásd mindenképp: Hellbeck, Jochen: *Revolution on my Mind. Writing a Diary under Stalin*, Cambridge 2006; Halfin, Igal: *Terror in my Soul. Communist Autobiographies on Trial*, Cambridge 2003; Kritikai vélemények: Etkind, Alekszandr: *Soviet Subjectivity, Torture for the Sake of Salvation?*, in *Kritika* 6 (2005), 171–186. o.; Baberowski: Jörg, *Was war der Stalinismus? Anmerkungen zur Historisierung des Kommunismus*, in *Deutschland Archiv* 41 (2008), 1047–1056. o.
20. Koestler, Arthur: *Als Zeuge der Zeit. Das Abenteuer meines Lebens*, Frankfurt am Main 1986, 179. o.
21. Figs: *Die Flüsterer*.
22. Lásd Montefiore, Simon Sebag: *Stalin. Am Hof des roten Zaren*, Frankfurt am Main, 2005. (Magyarul: *Sztálin – A vörös cár udvara*, Budapest 2009.)

23. Viola, Lynne: *Peasant Rebels under Stalin. Civilisation and Culture of Peasant resistance*, Oxford 1996; uő: *The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlers*, Oxford, 2007; Baberowski, Jörg, *Stalinismus „von oben”. Kulakendeportationen in der Sowjetunion 1929–1933*, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 46 (1998), 572–595. o.; Ivnyickij, Nyikolaj, A.: *Kollektivizacija i raszkulacsivanyie (nacsalo 30 godov)*, Moszkva, 1996.
24. Lásd Jansen, Marc-Petrov: *Nyikita: Stalin's Loyal Executioner. People's Commissar Nikolai Jezhov*, Stanford 2002, valamint Gregory, Paul, R: *Terror by Quota. State Security from Lenin to Stalin*, New Haven 2009.
25. Nordlaender, David J: *Origins of a Gulag Capital. Magadan and Stalinist Control in the Early 1930s*, in *Slavic Review* 57 (1998), 791–812. o.
26. Stalin, *Briefe an Molotow 1925–1936*, szerk: Lih, Lars T., Berlin 1996; Hlevnyuk, Oleg (szerk.): *Sztalin i Kaganovics, perepiszka, 1931–1936*.
27. Viola: *Peasant Rebels under Stalin*; Davies, Sarah: *Popular Opinion in Stalin's Russia, Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941*, Cambridge 1997; Osokina, Elena: *Our Daily Bread, Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia, 1927–1941*, New York 2001; Fitzpatrick, Sheila: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*, Oxford 1999.
28. Bauman, Zygmunt: *Moderne und Ambivalenz, Das Ende der Eindeutigkeit*, Frankfurt am Main 1995. 13–71. o.; 320–329. o.
29. Koestler, Arthur, ua., *Ein Gott, der keiner war*, 29. o.; lásd még Ryklin, Michail, *Kommunismus als Religion. Die Intellektuellen und die Oktoberrevolution*, Frankfurt am Main 2008, 125–133. o.
30. Bauman: *Moderne*, 45. o.
31. Brodsky, Joseph, *Erinnerungen an Petersburg*, München 1993, 2. Aufl. 15–16. o.
32. A témához lásd Barrington Moore amerikai szociológus több mint negyven évvel ezelőtti gondolatait: *Totalitäre Elemente in vorindustriellen Gesellschaften*, in uő: *Zur Geschichte der politischen Gewalt*, Frankfurt am Main 1966, 68–78. o., valamint Alexander Hinton ragyogó elemzését a kambodzsai vörös khmer tömegterrortól: Alexander Hinton: *Why did You Kill? The Cambodian Genocide and the Dark Side of face and Honor*, in *Journal of Asian Studies* 57 (1998), 98–122. o.
33. Lugovszkaja, Nyina: *Élni akarok. Egy szovjet iskolás lány naplója 1932–1937*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008, 219. o. A modernitás koncepciójának bírálatához lásd Baberowski, Jörg: *Diktaturen der Eindeutigkeit. Ambivalenz und Gewalt im Zarenreich und in der frühen Sowjetunion*, in uő (szerk.): *Moderne Zeiten? Krieg, Revolution und Gewalt im 20. Jahrhundert*, Göttingen 2006. 37–59. o.; itt: 37–41; Riekenberg, Michael: *Gewaltsegmente. Über einen Ausschnitt der gewalt in Lateinamerika*, Leipzig 2003, 81–112. o.; Kuromiya, Hiroaki: *Freedom and Terror in the Donbass. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s*, Cambridge 1998. Azoknak az elméleteknek a kritikájához, amelyek a tömegterrort a modernitás jelenségének tartják lásd még Keeley, Lawrence H.: *War Before Civilization, The Myth of the Peaceful Savage*, Oxford 1996.
34. Easter, Gerald M. *Reconstructing the State. Personal Networks and Elite Identity in Soviet Russia*, Cambridge 2000.

35. Lásd Vlagyimir Buldakov: Krasznaja szmuta. Priroda i poszledsztvija revoljucionno-vo naszilija, Moszkva 2010; DuGarm, Delano: *Local Politics and the Struggle for Grain in Tambou, 1918–21*, in Raleigh, Donald J. (szerk.): *Provincial Landscapes. Local Dimensions of Soviet Power, 1917–1953*, Pittsburgh 2001, 59–81. o.
36. Idézi Szergej Parfjonov: „Zseleznij Lazar”: Konyec karjeri, in Rogyina 1990, Nr. 2, 74; lásd még Feliks Csujev: Tak govoril Kaganovics. Iszpovegij sztalinszkovo aposztola, Moszkva 1992; uő: Szto szorok beszed sz Molotovim, Moszkva 1991; Valerij-Torcšinov/Alekszej Leontyuk: Vokrug Sztalina. Isztoriko-biograficseszkij szpravocnyik, Szankt-Petyerburg 2000, 237–239. o.
37. Amis, Martin: *Koba, a rettenetes*, Budapest, Európa, 2004; 234. o.
38. Khlevniuk, Oleg: *Master of the House. Stalin and his Inner Circle*, New Haven 2009. Sztálinról, a gonosztevőről lásd mindenekelőtt Montefiore: *A vörös cár udvara*, Budapest 2009, valamint Baberowski, Jörg: *Misstrauen und Gewalt, Stalinismus als Despotie*, in *Geschichte für heute* 3 (3010), 37–53. o.
39. Lásd Baberowski, Jörg: *Gewalt verstehen*, in *Zeithistorische Forschungen* 5 (2008), 5–17. o.
40. Csujev: Szto szorok beszed (*Száznegyven beszélgetés Molotovval*), 392. o. Az állítással szemben, amelyet némely történészek is elfogadtak, Norman Naimark azzal érvel, hogy a tömegterrornak a harmincas években akkor vetettek véget, amikor Sztálinnak valóban számolnia kellett a háború kitörésével. Lásd Naimark, Norman, *Stalin's Genocides*, Princeton 2010.
41. Kertész Imre: *Valaki más*, Budapest 1997; 95–96. o.